

«Терміна о Лжи». При кінці «Писання до єпископів» Вишенський висловлює скромне переконання, що сим писанієм пускає він на вітчину, «в предѣлы ваши», «отъ источника истинного почерпавши поточок малый» — «але хочъ же ся видить малый, однакъ, чаю на Бога, якъ алчущихъ и жаждущихъ правду видѣти достаточне напоить, насытитъ и удовлить» (с 252. II). Не рiшаючись за якимись, нам незвiсними перешкодами, їхати на Україну,— куди його послав патр. Мелетій і «вытягала» «братская любовь» православних,— він задумав поки що замість свого живого голосу дати землякам збірку своїх писань і виладив її в тім складі вищеподаного оглаву, або «краткословія» — як він його сам назвав (див вище).

Сталось се десь коло р 1600 (1599—1600). Так можна міркувати з того, що до збірки не увійшов «Краткословний отвѣтъ» на книгу Скарги, написаний десь у перших роках 1600-тих, а увійшли писання з рр. 1597—8

Другий мій довід — чисто психологічний. Я думаю, що охоту до спорудження сей збірки Вишенському піддала острозька «Книжиця» 1598 р., де він побачив уперше своє слово друкованим, і воно посіяло в нім гадку — виладити збірку самих своїх писань також в десяти розділах, як та острозька «Книжиця».

Він так і назвав сей збірник «книжкою»: «Книжка Іоанна мниха Вишенского, от Святыя Афонскія Горы, в напoмiнaнiє всѣхъ православныхъ христіанъ». Адресована вона: «Братствам и всѣмъ благочестивым в Малой Росіи, в Коронѣ Польской жителствующимъ иноческого чина общежителем: архи-мадритом и священноиноком и честным монахом, и інокіям — всѣм сестром нашим, и прочіим тшательем церковным — благодать Господа нашего Ісуса Христа и любви Бога и Отца и причастіе Св. Духа буди со всѣми вами»¹.

---

¹ Я знайшов потім сей здогад про вплив появи острозької Книжиці на план Вишенського у Возняка (с 154), така паралельна поява однакового згаду незалежно від себе має значення як критерій правоподібності, тому й зазначаю сю стрічу гадок А хронологія «Терміни» має чимале значення для висвітлення розвою творчості й ідеології Вишенського, тому я й звертаю увагу на сю хронологічну подробицю

Франко (с 391) покладав «Терміну» на пізніші часи, тому що вважав уміщену в ній «Пораду» за твір пізній, написаний після 1608 р (себто після смерті Острозького — з огляду на згадку про смерть Костянтина Острозького, обговорену вище) Житецький з сею згадкою не рахувався, тому поклав сю збірку на р 1597—1600, «а в кождім разі не пізніш 1607—8 р» (с 504) Так думав і Куліш, вважаючи сю згадку пізнішою допискою (Возсоед I 199) Натомість Голубев посував «Пораду» аж на після смерті Януша Острозького (II Могила II, с 9 дод С 37) Возняк, ближче не розбираючи сей хронологіи, кладе «Терміну» між «Порадою» і розборами книги Скарги

Зміст її Вишенський означає далі так: «Посылаю вамъ термину о лжи, которая надъ истинною у вашей земли царствует, а Бог от всѣхъ сторон и частей христіанства хулит ся, духи ж лукавіи поднебесни в христіанствѣ нашемъ владѣют, отнюду же за невѣріе и бесплодіе наше попушени есмо в запустеніе з нашею правѣславною вѣрою». Як я вище зазначив, сю назву «терміна о лжи», не розгадану досі дослідниками, треба розуміти як «вияснення», «усвідомлення», яка то лож панує в Малій Росії,— так, як у першій своїй «Писанні ко всім в Малой Росіи» Вишенський вважає завданням христіянської науки «ограничение цноти і учтивости сумнення христіянського» Та замість починати від позитивного викладу христіянської етики, він за краще вважає виходити від протилежного і в своїй «Книзі» хоче викрити й усвідомити зле, щоб допомогти тікати від нього.

Если ся не почувте и не исправите, знаючи да знаете¹, яко и въ конецъ благочестіе наше запустѣет, оставши же въ безвѣрїи вси погибнут Уготован бо сосуд гнѣва божія на в а ш у землю пролити ся, чому забѣгайте покаяніем и исправленіем вашим яже ко Богу, скоро! Понеже нѣсть незбожнѣйшее, худнѣйшее и несправедливее и нечистѣе землѣ ни в поганствѣ, якоже ваша земля! Прото молю вас Спасайте ся образом Лота избѣгша из Содомы во Сигорь² Сигорь же естъ покаяніе и очищеніе от грѣха Сицевым образом як ту послѣди о³ очищенїи церкви рекло ся — найдете А егда сіе исправите, чаю на милость божію, яко призрит на нас паки милосердным оком и благочестіе ваше въздвигнет .

Отже, виходило б з сього, що центральним і найбільш конкретним пунктом сеї збірки, в очах Вишенського, була його «Порада како да ся очистит церков Христова»: вона давала практичну програму, інші ж вищеобговорені писання, включені до сеї «Книжки»,— тільки ідеологічне обґрунтування. Відповідно до того «лжу», котру має вияснити православним «Книжка» Вишенського, мусило розуміти головню як «ереси», проти котрих звертається його «Порада». Люди «поеретичили», «соромлять ся хреста христового» — не хрестяться ні в церкві, ні за трапезою, сідають істи «по-свинські», не прочитавши молитви; не ходять до церкви; закидають слов'янську мову, заводять «простий язик» у церкві і в друку; мудрують у церковнім уставі, співають у церкві латинські пісні і взагалі «лакомлять ся на латинську і мирську мудрість». Се те, проти чого конкретно виступає

¹ Знайте певно!

² Друк · Сигорь Сей заклик з Содому до Сигору є також у Писанні до єпископів, АЮЗР, с 232

³ Так видітиує се місце др. Щурат (с 58), др Франко читав. по . дню о очищенїи.

«Порада» і що можемо загально схарактеризувати як обмирщення, занедбання і легковаження старих церковних традицій та нахил до нових «римських» інтересів і форм життя — те, що доходить найрізкіших висловів своїх у характеристиці «дитини руського», виведеного, висміяного і розкритикованого Вишенським в апології іночеського чину, вставлений до «Поради» як додаток і ілюстрація до його проекту очищення української церкви. В сім виявляється «царствування лжі над істиною» в «Малій Росії», котре має замір розкритися «Терміна о лжі», остерегти від неї православних і привести до очищення і покути,— що одне може піднести «благочестіє» (православну віру) з теперішнього упадку, після «відщеплення» владики і заведення уніі.

Корінь злого — в затраті старої «простоти», в лакомстві і «миролюбстві», що стало поширюватися між православними. Се те «еретичество» і «лжа», проти котрих звертає свою «книжку» Вишенський. Біда не в зовнішніх «гоненнях» і утисках Навпаки, перенесені терпеливо, в простоті і смиренності, вони можуть послужити якраз до спасіння — можуть уважатися знаком особливої ласки й уваги божої. Біда в самих православних: в отсім миролубстві, котре треба передусім викоринити, і тоді все інше приложиться. Відповідно до такого розуміння Вишенський до своїх попередніх писань додає ще кілька спеціально з сього становища написаних. Найбільше й найінтересніше з них се «Обличеніє діавола миродержця», положене на початку «Книжки» і по всякій правдоподібності, власне, й написане для неї як програмна стаття¹.

Заголовок сей невеличкий твір (коло 10-тис. знаків) має такий: «Обличеніє діавола миродержца и прелестный ловъ его вѣка сего скоро погибающаго — отъ совлекшого ся с хитросплетеныхъ сѣтей его голяка-странника, ко другому, будущому вѣку грядущаго,— учиненое» Інакшими словами: «голяк», що визволився з диявольських прелестей і чекає тільки budouчого віку, а помітує сим скороминущим, вважаючи себе в нім тільки странником, «обличає» диявола і його прелесті. За епіграф дано цитату з Євангелія Матфея про спокусу Христа дияволом, що послужила перовзором Вишенському для сього твору.

---

¹ Міркуючи так, я розминаюся з поглядом Франка, що вважав сей твір «першим більшим твором Вишенського, написаним десь на початку 80-х літ XVI в як результат тої внутрішньої боротьби, яку «натуралвно мусів переходити живий і палкий ум нашого автора при різким переході з життя світського до аскетично-монашеського» (с. 91—2)

Але починає він не появою диявола, тільки відразу запитанням «странника» до нього: як буде він, диявол, ловити людей (властиво, треба було б сказати — як ловить він далі людей), після того, як Христос уже виявив і показав усьому світові його лукавство («через віру і крещеніє»): «як будеш зас (наново) тоє гнѣздо м и р о л ю б і я в ѣ в ѣ р н ы х ѣ и крещеныхъ вити и основаніє невѣрія языческаго фунѣдовати?» Диявол «прелестник-миродержецъ» відповідає, що Христову науку сповнював дуже мало хто, і то «в свіжій памяти її», в теперешніх же часах «зовемое христіанство» поголовно впало «в клубу невѣрія», «одным способом с поганци некрещеными мир любят — и царства и роскоши его насытити ся прагнутъ и еще болше нежели погане похоти телесного, сволного и нечистого житія своим злым житієм исполняют». Тому диявол далі уловляє їх тою ж «прелестію, мечтанієм и усоложенієм блеску и красоты свѣта сего», як і перед Христом. «От начальныхъ и до послѣдних, отъ духовно зовомыхъ и до простых, от властей и до подручныхъ всѣ полюбили тот ... блескъ и пестроту красоты царства моего мирского, которую есми на горѣ Христови обнажилъ и показалъ». І странникові він обцяє дати все те, що показував Христові, коли він упаде перед ним і поклониться йому. На запитання ж странника, що ж саме він може йому дати, диявол відповідає, що може дати йому все на вибір від панства і королівства до скромних достатків, і вичислює всі сі можливості. Странник «от лица всѣхъ прелшаемыхъ от діавола» зрікається всіхъ духовнихъ і світськихъ «преложенствъ», коли вони відводять від Бога і ведуть за собою вічну муку.

Спинятись на тім не буду, тільки наведу другу половину дияволовихъ прелестей, назначенихъ «для простыхъ і неславныхъ», змальовану конкретніше й інтересніше з становища ідеології автора, тим часом як «преложенства» представлені більшъ шаблонно:

Також и до васъ простыхъ и неславныхъ во моеѣ царствѣ мовлю. Аще падиши поклоните ми ся, знайду я по вашей вѣрѣ и простотѣ чимъ васъ обогащу и в прелест моего вѣка уплутаю

Если хочешъ идолопоклонникомъ, сребролюбцемъ и лохоимцемъ быти, я тебе мытникомъ, купцемъ и крамаремъ учиню. Тамъ твою волю и прагненія забавляти ся, доколя здохнешъ, привяжу, и мощно до самого исхода, не мыслячи ся с помысломъ отъ лихоимства отодрати — прикую!

Если хочешъ хитрцемъ, майстромъ; ремесникомъ рукодѣльнымъ быти и другихъ вымысломъ превзойти, чимъ бы еси и отъ сусѣдъ прославити ся и грошки собрати могль, — падь поклони ми ся! Я тебе упремудрю, научу, наставлю и в досконалость твоего прагненія мысль твою приведу!

Если хочешъ похоти телесное насытити ся и господаремъ дому, древа и землѣ шмата назвати ся, — падь поклони ми ся! Я твою волю исполню! Я тобѣ жену приведу, хату дамъ, землю дарую — тоє ярмо на твою шю повѣшу и твою мысль в бѣдѣ, неволи, скорби, мятежи попечений, фрасунку

и уставичком промыслъ погребу! Я тебе стражу, слугу, неволника и вязня женъ учиню! Я тобъ всю мысль у жоны похотное студнѣ привяжу!¹ Только поищи, попрагни, и мнѣ ся поклони вся сия аз тобъ дам! (с. 33—4).

Странник відповідає:

Даш ми зась, дьяволе, купцем, лихоимцем, мытником и корчмарем быти, да тым лихоимством и упражненіем розум свій погребу и ослѣплю? Штож за пожиток с того твого дару, коли свѣта истины науки слова божия видѣти не могу, и вкусити сладости его ся не сподоблю? Прето да знаєш, дьяволе, як я от тебе того долопоклонного тытулу и забавы житія моего в нем не требую! Тобъ ся не поклоню! Господу Богу единому поклоню ся и тому самому послужу! Иди за мною (вдступись), Сатана!

Даш ми зась, дьяволе, ремесльником хитрым и славным быти, да межи сосѣды славнѣйшим, годнѣйшим и честнѣйшими быти? Грошики собѣ зберу, фолварки покуплю, домок приоздоблю? Што ж за пожиток съ того всего твоего дарохитрѣства, коль я простоты Иисовы навькнути не могу? Што ж ми за пожиток з славы и чести суздское, коль я в лику пророкъ, патриархъ, апостолъ, мученикъ и добре Богу угодивших славити ся не буду? Што ж ми за пожиток з многих фолварков и оздоб домку, коли я красных дворов горняго Иерусалима не узрю і ни во едином кутку въ оном посидѣти не сподоблю ся? Прето я от тебе, дьяволе, твое майсторіѣ и славы и чести не требую! Грошиковъ збирати, фолварков и домков купувати не хочу! Тобъ ся не поклоню! Господу Богу единому поклоню ся, і т д.

Даш ми зась, дьяволе, убогому и неславному челоуѣку утѣху и похоть телесную, жону? Даш ми домок и землю? Даш ми смуток и бѣду, да свой розум в той забавѣ фрасунку и стараня домового, земляного и женского погребу? Што ж за пожиток с тоє утѣхи и похоти телесное, коли я утѣшителя Духа Святого витати во своем кгдаху сердечном николи не сподоблю? Што ж ми за пожиток с тоє жоны, коли я Христа жениха (во) своей ложници сердечной пришедшего упокоити ся и спочинути видѣти не могу? і т. д. (с. 35—6).

Сим діалогом вичерпується писанійце. Як бачимо, воно розкриває зміст того «пустинного виховання», котре кладе Вишенський основою християнського життя в «Писанії до всіх в Лядській землі» (вище) — з того суворо-аскетичного становища, яке взагалі позбавляє всякого оправдання життя «в миру». Вишенський тут показує себе більш безоглядним і немилосердним, ніж у своїм діалозі з «дитиною руським», де він знаходить все-таки можливість спасення в миру і для королів, князів і властителів і не позбавляє їх скромного уживання утіх світу сього, майна і достатків, під умовою милосердя, справедливості і милостині для иноків (с. 216). Сей аскетичний ригоризм «Обличенія», розуміється, позбавляв його всякого практично-морального значення. Се писанія не для світської громади, а хіба для монахів, на потіху в їх відреченні від світу.

Інші писання, включені Вишенським до його «Терміні», зовсім малоінтересні. «О еретиках», «Загадка філософом»,

¹ Прив'яжу твою гадку коло криниці похоті твоєї жони.

«Слѣд краткій къ вѣчной правдѣ» — се коротенькі статейки по одній-дві сторінки, і навіть менше, без якого-небудь серйознішого значення.

Перша стаття, найбільша з них (коло 4 тис. знаків), слухать немов постскриптомом до «Извѣщенія краткаго о латинских прелестех», мабуть, і з'явилася як дописка до нього, тільки непотрібно видлена автором в окремий артикул¹. На се вказує початок: «Но сіе убо о латинской прелести краткословне рече ся, о прочих же іересехъ нетребѣ вамъ и писати». Дійсно, так писати, як написано сю статейку, не варто було писати. Автор, щоправда, ставить (доперва все-редині) питання, з котрих варто було почати всі його попередні писання проти «ересів»: «что есть ересь» і «что есть благочестіе», і формулює відповіді на сі запитання.

Ересь есть нечестіе, возвращенны(й) ум, прелесть мнѣнія, изнеможения колыска, сомнѣние о истинѣ, двоедушие, слѣпота мислѣная, конечное же невѣріе

Благочестіе есть безиспытано несумнѣнна вѣра, упованіе истинно, крѣпость умно-душевная, здравый помысль, благовѣнство къ Богу, просто-та, незлобіе конечное.

Але замість пояснити конкретніш сю громаду афоризмів, автор громадить тексти, які, властиво, нічого не пояснюють, і додає до них власні компліменти на адресу еретиків (сим разом, очевидно, евангелістів):

Законом и житіемъ от свиній безсловесных ничтоже разнствуют — где бо в них вѣра² где церковь² гдѣ священство² где жертва² где правило² где славословіе² где постъ и обузданіе естества² где духъ² не все ли плоть и кровь и питанія² безвременно свиньского законъ²

А по тім всім поучення: «назидающе себе Духом св., моляще ся» і т. д., — «в любви божій соблюдать ждуще милости Господа», і, розуміється, ще «амінь», і тільки всього.

«Загадка философом латинскимъ лядскимъ, также и в слѣд тых погнавшим ся, от лакомства прелестнаго, младенцемъ бѣлобородымъ рускимъ» — трохи більш як півсторінки друку — виглядає як початок, або конспект задуманого, але не написаного діалогу Автор уряджує ще раз диспут з «философами лядськими» в присутності «братів Русинів» (очевидно — тих «младенців білобородих» — нове видання уже звісного нам «дитини руського»). Ставить ім питання: «Скажіте ми, о премудрії, от ваших хитростей и художествъ граматычных, диалектычных, риторичных и фило-

¹ Голубев (II дод 41—2) навіть ставив у вину видавцям, що вони відокремлювали сю статтю, — але се вина Вишенського.

² Друк: питаніе.

софских, яким способом Христос простаком ему послѣдующим отверзе умъ разумѣти писаніе» Наводить текст з Єванг. Луки і каже:

Почерпніть ж от своєю премудрости философское и открийте ми тые врата, которіе до разума духовного отверзают ся И каковы тые врата, и в котором мѣсту¹ главному замкнены суть, достаточно скажѣте! И како ся отворят — ключ ми ознаймите! Если тоє малое скажете ми извѣстно², буду разумѣти, яко ползуеть вас тая брѣдня, за чим ся гоните А если не згаднете тоє простое и безхитростное загадки — и не от вымыслу практичного³, но от истины, яко сама в собѣ есть глаголемое,— тогда оставивши философы латинскіе, к тебѣ, брате мой, Русине, съ словом сим оборочаю и раду здоровую и пожиточную даю Останте бѣгати въ слѣдъ Латины и учения их. (с 114)

Тут треба б сподіватись недолугих силкувань «філософів» розгадати загадану загадку і остаточного їх «посрамлення». Але продовження сього, мабуть, не написалося свого часу, а, укладаючи збірник, Вишенський як-будь, не дуже навіть логічно закінчив написане («Бо утоливши ся трудомъ, прелести невѣріемъ, якоже и они запевне подыхаете! Але лепше дома въ благочестии, если и не много знаючи седѣти — да (зате) съ Отцемъ и Сыномъ и св. Духом нераздѣлни и нынѣ присно тамо будете»). Загвоздив се знов-таки «аминем» і поставив окреим номером до своєї «Терміни».

«Слѣдъ к постиженію и изученію художества приводящаго к царствующей безсмертной и вѣчной правдѣ», як він за титулований — трошки довший (більш сторінки друку) — теж має характер необробленого короткого начерку. Вичисляються передумови спасення душі — вони нагадують умови для дійсного єпископства, вичислені в «Писанії ко єпископом» і там названі «слідом божим»⁴. Хто тим слідом піде — «изучить и обращет прекраснѣйшую и свѣтозарнѣйшую правду». Хто натомість хоче «внѣшним ученіем правды таинство постигнути», той впадає «в антихристову прелесть и гордость — идеже и латинскій родъ заблудилъ, или во прочая ереси тоє ж майсторѣ и художества князя-мистра, діавола» (очевидно — «люторські»).

До сього коротенького трактатику, вже закінченого sacramентальним «аминем», дописано, мабуть, потім (без стилістичного зв'язку) замітку про святих, що «внѣшнее ученіе изучиша». Сей аргумент contra, що, видко, пригадавсь йому

¹ В городі — раз ворота!

² Певно, докладно

³ Не якоюсь хитрою видумкою

⁴ Мають и буквально подібності — напр «ярем Креста Христова» тут і там пунктом третім, Акты Ю З Р с 228 I=K Ст. 1890, VI с 114—5.

принагідно, Вишенський збиває заміткою, що ті святі «от философского киченія» «ничтоже о истинѣ навькнути возмогоша, дондеже сіє («внѣшнее ученіє) обезчестиша». «Нынѣ же в латинском родѣ сопротивно творят: изучивши граматику и празднословницу велѣречивую еже есть рыторичку — тогда уже ся дмутъ, даскалами и мудрыми ся зовутъ, і через те «простоты смиренія и беззлобія николи же навькнути не могутъ»

Отже, як бачимо, се начерки, або відпадки, що позоставались при головній праці — особливо від «Писанія до епископів», з котрим взагалі «Терміна» має найбільше ідейного споріднення (що вказує на близький час написання одного і другого). Складаючи свою книжку, Вишенський чомусь захотів збільшити ними число своїх головних писань — чи щоб довести їх до десятка, як в острозькій «Книжиці», чи надати своїй збірці більш різноманітності. Крім того, на кінці її він умістив повість про те, як знайдено було під Охридою тіло архієпископа Варлаама, вбитого турками Походження її неясне Франко здогадувався, що Вишенський чув і записав сю історію під час своєї дороги на Атос, так що се був перший його літературний твір, написаний в старім стилі житій, слов'янською мовою Критикою була виявлена безпідставність сеї гіпотези і висловлений інший здогад, що Вишенський виписав чи переробив готову повість — так, як се зробив з повістю про силкування завести унію на Атосі в 1270-х рр. Дійсно, між сими двома творами є дещо спільне: оба вони визначаються окремим, відмінним від інших писань Вишенського стилем і мовою, і дуже можливо, що він в обох не стільки творив, скільки переповідав, віддаючи чужий його літературний вдачі епічний характер релігійної повісті Тому й досі обидва вони не викликали інтересу дослідників.

Так зложений збірник десяти статей Вишенський признає, очевидно, для ширшої популяризації — але не дорогою друкованою, тільки писаною. Не знати, чи він не вважав його гідним друку — бо ж і в своїй «Пораді» висловлювався проти друкування творів, писаних не слов'янською мовою Чи не мав надії на тих, що в своїх руках держали друкарні? У всякім разі в передмові він просить переписати його «Терміну», брульон, — «перевести на чисто», «й иншим всім знати о тім дати», «понеже не о личко ли(о) ременец идет — але о цѣлую кожу, се есть о спасеніє душ нашѣх». Книга, як поклик до очищення і покути, на гадку Вишенського, мала читатись «на единѣ» і на «соборах братських». В окремій статейці «о чину прочитанія сего писанія» він дає цікаві технічні вказівки, як має воно читатися на зборах вірних: «рано, по проспани ношном, доколя еще молва мир-

ская, смущеніє и попеченіє на мысль бодрую и здоровую не възыдет, и не оболъет (мысль) промыслом земным, и доколя еще чрево не наладовано гноем снѣдным»¹, належить зібрати «братію православних» до школи. Тут «прочитатель искусен» так, як то було вище наведено, «не обременяючи слухи немощных многочтенієм» має прочитати листків з тридцять, і, «заложивши закладку», запросити слухачів «на другій поранок, на таковій же пир и честь духовную». «И такъ поранокъ поранками проходячи, дондеже съверъшит пир книжного реченія», має просити збори, щоб вони вислухали все до кінця,— «а що в тім здобудуть, самі — думаю — побачать, коли добре вислухають». Займатись сим мають священники, «вездѣ по соборахъ братских», і їм, як і «прочитателям», автор обіцяє за се «трудолюбіє» стократну нагороду від Бога. Коли ж священник сам і збере «собор» і прочитає на нім сю збірку, буде се йому «приобрѣтенне талантоплодное».

«Прочитателя на единѣ сего писанія» автор попереджає, щоб він не шукав в його писаннях «хитростей слогов сплетѣнорѣчныхъ, наказанія еллинскаго». Нехай не минає «скорогонцем, як пустое коло вѣтреное очима пробѣгаючи от мѣста на мѣсто», але зостановляється судом пыльным «на ступенехъ о лжи и истинѣ рѣченыхъ» — «да щупаеши, да знаеши слѣдъ существа правды, в нейже животъ вѣчный затворенъ есть». Автор рекомендує себе, як то було вже наведено, що він не знається на мирській науці — граматиці, риторичі, філософії, він ученик «даскала-простака» Христа; хто дбає про спасення, нехай послухає його слова — може бути певен царства небесного Кого потягне «дух тщеславія наказанія латинського» і він «простоті» автора не повірить, нехай знає певно, що живота вічного не доступить Бо автор —

Въ грѣшницахъ отъ всѣхъ первѣйшій,
Во злобѣ отъ всѣхъ прелукавѣйшій,
Во страстехъ отъ всѣхъ безчестнѣйшій,
Въ злонравии отъ всѣхъ богатшій,—
Въ вѣрѣ же отъ всѣхъ не меншій
И въ покаянии не послѣднѣйшій

Як бачимо, автор виступає тут у свідомості свого високого посланництва, як учитель — братств спеціально. Очевидно, на підставі писань братських, які доходили на Афон, він уважав братський рух основою православного життя, на нім будував свої надії його відродження, себе вважав покликаним провідником і учителем його і давав братствам програму сього відродження, особливо в своїй «Пораді».

¹ Друк снѣдных

Нам незмірно цікаво при тім, для пізнання письменника і цілого сього літературного руху, що він з змісту своїх писань вважав найбільш важним і істотним для того братського руху і піднятого ним відродження релігійного і навіть ширше — загальнонаціонального життя. Отже, бачимо, що головний натиск Вишенський кладе на зовнішню обрядовість, на релігійну формалістику та на вірність традиційній «простоті» і відмежуванню від усяких проявів нової культури, себто те, що нам в його писаннях вважається н а й м е н ш ц і н н и м. Навпаки, ті моменти, в яких йому довелося підійти ближче до нових радикальних течій релігійного і соціального життя — як отсі демократичні ноти в обороні нижчих, підданських верств від панського визиску (мотив зчаста порушуваний євангелицькою публіцистикою); підчеркнення соборного громадського елемента в церковній організації; наклики до організації церковних громад незалежно від єпископату з самими пресвітерами, або навіть взагалі без духовенства; признання, що вірні становлять тіло церкви, безпосередньо возглавлене Христом як єдиною главою її, — сі моменти, що з найбільшою увагою і симпатією підчеркуються новішими дослідниками тодішнього життя, — вони ані у вступних замітках Вишенського, ані в тих додаткових писаннях, котрими він доповнив свою «Книжку» і дав в них додаткові, останні вказівки, — вони не знайшли ніякого висвітлення, ні розвитку. Автор минає їх без усякої уваги, не згадує про них ні словом, очевидно, не надає їм ніякої ваги в планах видвигнення з занепаду «нашого благочестя», котрому хоче послужити своєю «Книжкою».

Вважав він такі свої гадки, розкидані в попередніх писаннях, тільки стратегічними засобами проти владик-апо-статів і всеї тої непевної і ворожої ієрархії, котру належало відсунути від сеї реставрації старого благочестя?

Чи не надавав їм принципиального значення в сім ділі як чисто тактичним питанням?

Чи думав, з хвилию, коли вияснилось, що без'єпископською українська церква не зосталась (коли Балабан і Копистинський відреклись унії і стали по стороні православних), що до таких радикальних змін у церковній організації нема що звертатись?

У кожнім разі «Книжка» показала виразно, що покласти на автора які-небудь надії з становища поступових течій нема чого. Крива його ідеології, піднявшись так помітно в боротьбі з зрадливою ієрархією, в «Терміні» скрутилась додолу. Показала ясно, що ідеали автора лежать не напереді, а назаді, що він репрезентує не реформу, а реакцію.

Се приготувало йому в недалекій будучині прикрі розчарування і конфлікти, коли він надумав з'явитись на Україні «зраковиднѣ» серед тих, кого вважав своїми противниками і союзниками.

Нам же відкрило, дуже цінно, колізію відродженого в XIV—XV вв. аскетизму і містицизму, що вважався в церковних українських кругах підставою і гарантією «руського» життя і в найбільш яскравих і сильних формах був принесений на сю рішачу розправу нашим Вишенським,— з тим новим варіантом української церковності, що дав наш міщанський рух.

Вишенський по реакції реформаційним течіям, що йому довелося скуштувати, хотів повести відроджене українське життя в крайньо правім, афонським напрямі, так як він вирисувався в XIV—XV вв. (вище). Міщанський — братський рух, при всім своїм консерватизмі і бажаннях зостатися вірно і непохитно при візантійських традиціях, хотів сю церковність модернізувати, взявши дещо з засобів і методів, даних реформаційними течіями XV—XVI вв.

Вишенський в сім не стояв одинцем. Поруч нього бачимо такого другого визначного носія аскетичних ідеалів, як Іов Княгиницький, його приятель і однодумець, як ученик сього Йова Захарія Копистинський — найвизначніший представник Києво-Печерської літературної школи другого і третього десятиліття XVII в., і його печерський товариш Ісайя Копинський, пізніший київський митрополит. А за сими провідниками — безіменна армія ченців і попів — «неучених», але твердих у вірі і ненависті до всякої латинської прелесті, так, як учив і проповідував Вишенський.

Вони потім дали бій і відстояли свої позиції. Але на командних висотах культурного українського життя стояли люди іншого закрою і дали інший тон і напрям тому «руському» консерватизмові, котрим Вишенському хотілось покермувати нероздільно. Його «Герміна», найкраща окраса всеї тодішньої творчості, не попала на друкарський верстат і зосталася уділом почитання сорозмірно тісних монаших кругів та інших прихильників старої «простоти». В пам'яті історії на поверхні сучасного культурного літературного руху зостались інші люди, інші ймення, і тільки археографічна й історично-літературна робота останнього півстоліття вигребла з забуття й поставила на перше місце поета старих, пережитих і облишених життям аскетичних ідеалів — Івана з Вишні.

Інші літературні сили православного табору 1590-х рр. — львів'яни. Вишенський настільки підіймається своїми літературними, власне емоціональними засобами над загальним